

بارتلمی دی هربلو و «کتابخانه شرقی» او^۱

عباس احمدوند^۲

استادیار دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده الهیات و ادیان، تهران، ایران

امیر مؤمنی هزاوه

استادیار دانشگاه زنجان، گروه زبان و ادبیات فارسی، زنجان، ایران

چکیده

دی هربلو بارتلمی دو مولن ویل خاورشناس فرانسوی که در تکوین دانش خاورشناسی در فرانسه نقشی مهم دارد، مؤلف کتابی است با نام «کتابخانه شرقی». این کتاب هرچند تحت تأثیر اوضاع ناشی از حملات عثمانی‌ها به اروپا، روابط ویژه نویسنده آن با دربارهای فلورانس و پاریس، حمایت سیاستمدارانی چون کولبر از او و سرانجام تدریس وی در کالج سلطنتی (بعدها کالج فرانسه)، با رویکردهایی سطحی و موضع‌گیری‌هایی آلوده با سیاست تألیف شده، مدت‌ها تنها منبع خاورشناسان، متفکران و ادیبان مغرب زمین برای خاورشناسی و به‌خصوص شناخت اسلام بوده است. علی‌رغم جایگاه مهم هربلو و کتابش در خاورشناسی و مطالعات وابسته به آن، شخصیت او و اثر او برای خاورشناسان متأخر و محققان شرقی خصوصاً ایرانی چنانکه باید شناخته نیست. مروری گذرا بر زندگی و آثار دی هربلو، شرحی مختصر از عصری که او در آن می‌زیسته، جایگاهش در خاورشناسی، چگونگی تدوین «کتابخانه شرقی» و روش‌ها و رویکردهای مؤلف در تألیف این اثر، تأثیر آن بر متفکران غربی و خاورشناسان مطالب این مقاله را در بر می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: دی هربلو (بارتلمی)، «کتابخانه شرقی»، خاورشناسی، خاورشناسی فرانسه.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۱۲/۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۲/۲۵.

۲. نویسنده مسئول، پست الکترونیک: a_ahmadvand@sbu.ac.ir

مقدمه

به رغم شهرت فراوان «کتابخانه شرقی»^۱ و نویسنده آن، بارتلمی دی هربلو دی مولن ویل^۲ (۱۴ دسامبر ۱۶۲۵م- ۸ دسامبر ۱۶۹۵م) در مجامع علمی، خاورشناسان متأخر و محققان شرقی، به ویژه ایرانی به این کتاب و نویسنده اش، چندان توجهی نکرده اند.^۳ معدودی از پژوهشگران درسطوری انگشت شمار و به تقلید از برخی محققان غربی چون فن دانترزل^۴ و نورمن دنیل^۵ «کتابخانه شرقی» را نخستین دایرةالمعارف اسلام و نویسنده آن را نخستین بانی چنین دایرةالمعارفی پنداشته اند.^۶ از این رو شناخت شخصیت دی هربلو و چگونگی ظهور او در فضای علمی غرب به عنوان خاورشناسی برجسته، و نیز بررسی روند تدوین «کتابخانه شرقی» و ارزش و روش آن و تأثیری که برمتفکران غربی و خاورشناسان نهاده است، ضرورت دارد. از این طریق است که می توان جایگاه واقعی هربلو را در خاورشناسی نشان داد و علاوه بر آن، با بررسی زمینه های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی عصرلویی چهاردهم که هربلو در آن می زیسته و در تألیف «کتابخانه شرقی» تأثیر گذار بوده است، می توان ریشه برخی تصاویر معوج از اسلام و شرق را در اواخر قرن هفدهم و حتی در دوره های بعد نیز تشخیص داد.

1. *Bibliothèque Orientale.*

۲. Barthélemy de'Herbelot de Molain Ville؛ ضبط داربلو (حدادی)، "جایگاه شرق و دیوان حافظ در اندیشه گوته"، ص ۴) یا دربلو (آرام، ترجمه مقدمه هولت بر تاریخ اسلام کمبریج، ص ۱۶) نادرست است، زیرا در تلفظ فرانسه باید آن را دی اربلو خواند، ولی در زبان فرانسه رعایت قاعده تلفظ "ه" به "ا" در اسامی لازم نیست، از این رو تلفظ بارتلمی دی هربلو صحیح است؛ و نباید با کریستین بارتولومه Christian Bartholoma (۱۸۵۵م-۱۹۲۵م)، زبان شناس و خاورشناس آلمانی که در زبان فارسی کتاب هایی چون فرهنگ ایرانی باستان، تاریخچه واج های ایرانی و ... را نوشته است، اشتباه شود.

۳. این مسأله بر اثر دشواری تحقیق درباره هربلو رخ داده است؛ زیرا تاکنون تمامی اسناد، نامه ها و مدارک مربوط به هربلو منتشر نشده است. افزون بر این که هربلو در زمان چاپ کتابخانه شرقی زنده نبوده است؛ زیرا اگر تا آن زمان زنده بود، مقدمه کتاب را خود می نوشت نه برادرش، نک:

Dew, *Orientalism in Louis xiv's France*, 42.

4. Von Danzel, "Mawsu#a", *EF*², Vol. 6.

5. Daniel, 317-319.

البته محققان دیگری نیز از این موضوع سخن گفته اند؛ فوک، ۱۳۱؛ ۱۰۳؛ Macfie, 131؛ Stroumsa, p.131.

۶. اسعدی، ۱۶۵؛ حدادی، ۴.

مروری بر زندگی دی هربلو

دی هربلو در خانواده‌ای پرجمعیت در شهر پاریس^۱ یا به گفته‌ای در شهر لیون^۲ به دنیا آمد. در پاریس زبان‌های باستانی و فلسفه را آموخت.^۳ بنابر گواهی دستیارش، آنتون گالاند زبان‌های عبری، کلدانی، سریانی، یونانی و لاتین را نیز می‌دانست^۴ و بعدها زبان‌های فارسی، عربی و ترکی را نیز فراگرفت.^۵ هربلو ابتدا سودای سفر به شرق داشت، اما چون موفق نشد،^۶ برای آموزش زبان عبری به شهر رم که محیط آن را برای مطالعات شرقی پر نشاط‌تر از پاریس می‌دانست، رفت.^۷ در رم به کاردینال دی مدیچی^۸ (بعداً دوک بزرگ فرناندوی دوم توسکانی^۹، حک: ۱۶۱۹-۱۶۳۷م) نزدیک شد.^{۱۰} سپس با کمک کتابداران کتابخانه پاپ، هولستینیوس^{۱۱} و لئونه آلاچی^{۱۲}، امکان استفاده از ذخایر و نسخ خطی ممتاز و بسیار نایاب این کتابخانه را یافت.^{۱۳} او از حمایت کاردینال فرانچسکو باربرینی^{۱۴} و فابیوژیگی^{۱۵} (بعداً پاپ الکساندر هفتم، ۱۶۵۵-۱۶۶۷) نیز برخوردار شد.^{۱۶} هم‌چنین آتلانیسوس کرچر، دانشمند یسوعی^{۱۷} که در علوم گوناگون دست داشت، از او حمایت کرد.^{۱۸} این ارتباطات و دوستی‌ها باعث شد که کاردینال

1. Galland, "Discours Four Servir De Preface B.O", *Bibliothèque Orientale*; Publisher Preface (1777), P.XXXI.

2. Dew, *Orientalism in Louis XIV's France*, 43.

۳. فوک، ۱۰۲؛ بدوی، ۶۰۳، ذیل مدخل هربلو.

4. Galland, *Ibid*, P.VI.

5. *Ibid*; Richard, "Le Dictionnaire De D'Herbelot", 81; Thomas, Vol. II, P. 171.

6. Dew, *Ibid*, 44.

7. *Idem*, 43.

8. Cardinal de Me` dicis.

9. Ferdinando II of Tuscany.

10. Richard, *Ibid* , 80 , 81; Dew, *Orientalism in Louis XIV's France*, 44; Dew, "The Order Of Oriental Knowledge", 241.

11. Holstenius.

12. Leone Allacci.

۱۳. Galland, P. VII; Richard, "Le..."81-83; Dew, *Orientalism...*,44;۶۰۳، بدوی، ۱۳.

14. Francesco Barberini.

15. Fabio Chigi.

16. Publisher preface, P.XXXIV; Dew, *Orientalism...*, 44.

17. Jesuit Polymath AtlanausKircher.

18. Dew, *Ibid*.

گاریمالدی^۱ نیز او را درکنف حمایت خویش بگیرد و به نزد ملکه سوئد، کاترینا^۲ بفرستد.^۳ علومات هربلو اعجاب کاترینا را برانگیخت و وی را مورد توجه خاص خویش قرار داد.^۴ شاید این نوع حمایت‌های ارباب کلیسا و بزرگان اروپا از هربلو بود که برای او در فرانسه نیز شهرتی به بار آورد و باعث شد نیکولا فوکیه،^۵ وزیر مالیه لویی چهاردهم (حک: ۱۶۴۵ - ۱۷۱۵) که به گردآوری نسخ و آثار شرقی علاقه‌مند بود، او را به پاریس فراخواند.^۶ هربلو در پاریس تا سال ۱۶۶۲ با سمت منشی مخصوص^۷ و مترجم زبان‌های شرقی^۸ در دربار لویی چهاردهم خدمت کرد.^۹ بعد از سقوط فوکیه، از آنچه در دهه ۱۶۶۰ بر هربلو گذشت، اطلاعی در دست نیست.^{۱۰} به نظر می‌رسد هربلو در کشاکش درونی بر سر یافتن حامیانی رقیب، در فلورانس و پاریس، سرانجام در نیمه این دهه، اقامت نزد دوک بزرگ توسکانی و فلورانس را برگزید.^{۱۱} در تابستان ۱۶۶۶ او در لیورنو^{۱۲} یا لیغورن^{۱۳}، محل حکمرانی تازه دوک، مورد استقبال با شکوه دوک و پسرش، شاهزاده کوسیمو^{۱۴} که بعداً با عنوان کوسیموی سوم (حک: ۱۶۷۰ - ۱۷۲۳) حکومت یافت، قرار گرفت.^{۱۵} بدین ترتیب، هربلو انبوه کتب تاریخی، ادبی، فلسفی و... فارسی، عربی و ترکی را کاملاً در اختیار خویش یافت.^{۱۶}

از برخی نامه‌های برجای‌مانده، مانند نامه ژان چاپلین^{۱۷} به آبه جیووانی فلیپو ماروچلی^{۱۸} و پاسخ آبه بر می‌آید که در این ایام موقعیت و مقام هربلو در ایتالیا بسیار ممتاز بوده است و آوازه

1. Garibaldi.
2. Katrina.
3. Richard, "le Dictionnaire ...", 80; Dew, *Orientalism...*, 45.
4. Publisher Preface, P. XXXV; Dew, *Ibid*.
5. Nicolas Fouquet.
6. Publisher Preface, *Ibid*; Dew, *Ibid*.
7. Secre` taire Spe` cial.
8. Est langues Traducteur.
۹. Stroumsa, *Ibid*, 13, ۱۵۹/۱؛ زرکلی، ۴۱/۲.
10. Dew, *Orientalism...*, 46.
۱۱. نک. فوک، ۱۰۲؛ بدوی، ۶۰۳، *Ibid*.
12. Livorna
13. Leghorn
14. Cosimo
۱۵. فوک، همانجا؛ عقیقی، همانجا؛ Publisher Preface, P. XXXV.
۱۶. فوک، همانجا؛ Dew, 48، *Ibid*؛ Publisher Preface.
17. Jean Chapelain.
18. Abbe Giovanni Flippo Marucelli.

او در پاریس نیز به خوبی شنیده می‌شد (نامه آنتونیو ماگلیاچی^۱، کتابدار مدیچی^۲ به لاینینتس^۳ درباره شهرت هربلو).^۴ در این میان صدر اعظمی کولبر^۵ و تأسیس کالج سلطنتی باعث شد وی مجدداً به پاریس بازگردد^۶ و با حمایت صدراعظم به فعالیت خویش ادامه دهد.^۷ کولبر برای او ۱۵۰۰ گینه^۸ مقرر کرد، از این‌رو هربلو با اندیشه‌ای که در فلورانس و در اثر مطالعه آثار شرقی و احساس نیاز جامعه پاریس، برای او شکل گرفته بود، به پاریس گام نهاد. این اندیشه چیزی جز تألیف و ترجمه «کتابخانه شرقی» نبود که سرانجام به همت آنتون گالاند منتشر شد.^۹ البته کسانی چون زرکلی بر این باورند که او کتاب‌های دیگری را نیز چون معجم عربی، فارسی و ترکی نوشته^{۱۰} و *تاریخ المسلمین*، اثر ابن‌المکین، را نیز به فرانسه ترجمه کرده است.^{۱۱} بررسی دقیق مقدمه گالاند که باید آن را کامل‌ترین شرح حال و آثار هربلو دانست^{۱۲}، نشان می‌دهد خبری از این دو کتاب در میان آثار هربلو نیست^{۱۳} و ظاهراً مهم‌ترین و تنها اثر هربلو، «کتابخانه شرقی» است.

1. A. Magliabecchi
2. Medeci
3. Leibniz
4. Dew, *Orientalism...*, 49-52, 65-66.
5. Colbert

۶. فوک، همانجا؛ عقیقی، همانجا؛ بدوی، همانجا؛

Publisher Preface, Ibid; Richard, "Le Dictionnaire...", 80; Dew, Ibid, 65, 76.

۷. البته افرادی چون فرانسیس کارپینته (Francois charpentier) بارها برای او دعوت‌نامه نوشتند اما هربلو به خاطر نگرانی از دستیابی به جایگاهی که در پاریس جستجو می‌کرد، آنها را رد کرد. نص نامه در: Dew, Ibid, 62, 64؛ با این حال ظاهراً دغدغه هربلو درست بود، زیرا هرگز جایگاه مناسبی در کالج سلطنتی نیافت و نزاع‌های محیط علمی و فرهنگی پاریس باعث شد او تنها در سال ۱۶۹۲ به جای جبرئیل صمیونی استاد سربانی و نه زبان‌های دیگر کالج شود. Dew, Ibid, 76, 78; Thomas, Vol II, 171; Stroumsa, Ibid, ۰۳.

8. Livres

۹. فوک، ۱۰۲: 225-226; Macfie, P. XXXVI; Publisher Preface,

۱۰. زرکلی، همانجا.

۱۱. این کتاب را بعدها گالاند به پایان رساند. زرکلی، همانجا.

12. Galland, Discours, PP.XXXII.

۱۳. ظاهراً نظر زرکلی نادرست و در اثر ناآشنایی با ادبیات غرب است. تاریخ‌المکین نیز در جای دیگر و به دست فرد دیگری چاپ شده است.

Historia Saracenicæ, Quæ Res Gestæ Muslimorum Inde A Muhammede Anabe (1625) (latineditor), Al-Makin Girgis Ibn Al-Amid, Thomas Erpenius, Kessinger Publishing, 2009.

عصر ژان بپتیسته کولبر^۱

در فرانسه تا پیش از هربلو جز ترجمه آندره دوریه^۲، سفیر فرانسه در مصر و ساواری^۳ از قرآن به زبان فرانسوی، کار چندانی در عرصه خاورشناسی انجام نشده بود.^۴ از این رو ویکتور هوگو در سال ۱۸۲۹ می‌گفت: فرانسه در عصر لویی چهاردهم دوران هلنی خویش را می‌گذراند و اینک عصر خاورشناسی اوست.^۵ این سخن هوگو نشانگر آن است که فرانسه در اواخر قرن هفدهم و اوایل قرن هجدهم، پا به عصر روشنگری گذاشته بوده است.^۶ البته با آن که عصر مورد نظر هوگو، دوران لویی چهاردهم است، اما به واقع باید آن را عصر ژان بپتیسته کولبر (۱۶۶۱ - ۱۶۸۳)، وزیر لویی چهاردهم بدانیم. در این عصر بسیاری از مراکز علمی سلطنتی تأسیس شد^۷ و کولبر هرچه بیشتر سلطنت و حکومت را در محافل علمی و فرهنگی^۸ درگیر کرد. از دهه ۱۶۶۰ به بعد، کولبر چندان شاه را به توسعه فرهنگی و علمی رهنمون شد که دوران طلایی را در علم رقم زد و بسیاری از دانشمندان فرانسوی بیماری و مرگ او را به منزله وقفه این جریان می‌دانستند. نامه تأسف‌بار هنری جوستل^۹ به دوست انگلیسی‌اش در سپتامبر ۱۶۸۳ تصریح می‌کند که بیماری کنونی صدراعظم بداقبالی است و شاه خود به علم و ادب توجه نمی‌کند و سربازان را بر منجمان ترجیح می‌دهد.^{۱۰} از نظر جوستل مرگ کولبر باعث مرگ آکادمی علوم فرانسه^{۱۱} شد.^{۱۲}

کولبر در ایام صدراعظمی دست به کار تأسیس مراکزی شد که نقش مهمی را در حیات علمی و فرهنگی فرانسه ایفا کرد؛ در جهت همین سیاست‌گذاری‌های علمی و فرهنگی بود که

1. Jean Baptiste Colbert.

۲. André du Ryer؛ زاده ۱۵۸۰، نخستین مترجم قرآن به زبان فرانسوی و کنسول فرانسه در قاهره.

۳. Claude-Étienne Savary؛ خاورشناس فرانسوی و مترجم قرآن (۱۷۴۹-۱۷۸۸).

۴. Baghdiantz - McCabe, 133. همانجا؛ فوک، همانجا؛

5. Hugo, *Ceuvres Poétiques*, Vol.1, p.580.

6. Goodman, 16؛ فوک، ۱۰۱-۱۰۲؛

7. Dew, *Orientalism...*, 16-23, 52.

۸. Respublica Literaria (Republic of Letters)؛ به مجموعه محافل علمی و فرهنگی فرانسه در اواخر قرن ۱۷ و اوایل قرن ۱۸ گویند.

9. Idem, 16.

10. Henri Justel.

11. Dew, *Orientalism...*, 18.

12. Academie des Arts.

13. Dew, *Ibid*, 16.

به توسعه خاورشناسی فرانسه نیز اهمی خاصی داد.^۱ او گروهی را مأمور جمع‌آوری کتب شرقی کرد و گسترش آموزش زبان‌های شرقی، به ویژه فارسی را وجهه همت خویش قرار داد.^۲ بدین ترتیب بود که کرسی‌های آموزش زبان‌های عربی، فارسی و ترکی بسیار رونق گرفت و استادان این کرسی‌ها آزادی عمل فراوان یافتند.^۳ در این میان تربیت و حمایت خاورشناسان جوانی چون خاندان پتیس^۴ و خود هربلو نیز بسیار مد نظر کولبر بود.^۵ بیرون از فرانسه و ایتالیا، اما عثمانی‌ها در حال پیش روی در اتریش بودند و در همین ایام، وین به سال ۱۶۸۳ در محاصره آنان بود.^۶ بازیگران اصلی خاورشناسی عصر کولبر از خود او تا هربلو و بعدها گالاند این مسایل داخلی و خارجی را می‌دانستند^۷ و هربلو در این فضا به تدوین و ترجمه «کتابخانه شرقی» پرداخت.

«کتابخانه شرقی» از ایده تا انتشار

بر اثر اقدامات کولبر محیط علمی پاریس دستخوش تحولاتی شد و جریان خاورشناسی نیز به تبع آن جایگاه و امکاناتی تازه یافت. با این حال، خاورشناسی فرانسوی ناگزیر بود برای خود مانیفیستی بیابد،^۸ و چه مانیفیستی مفیدتر و مؤثرتر از یک دایرةالمعارف که نشانگر استقرار فرهنگی نیز باشد.^۹ هربلو چون از ایتالیا بازگشته بود، ایده تدوین چنین کتابی را که مدخل‌هایش به صورت الفبایی عرضه شود، در سر داشت. او می‌خواست با استفاده از منابع فارسی، عربی و ترکی فراهم آمده، اطلاعات اساسی مربوط به شرق را جزءبه‌جزء در دایرةالمعارفی بر همگان عرضه کند. در این مسیر از طعن طاعنان نیز بیم نداشت؛^{۱۰} اما انجام

1. Dew, Ibid.
2. Dew, Ibid, 20-22, 24, 25.
3. Dew, Ibid, 23.
4. Petis de Lacroim.
5. Dew, Ibid, 26-30; Tilley, 390.
6. Irwin, *the Arabian Nights*, 15.
7. Ibid.
8. Macfie, 31.

۹. اسعدی، ۱۶۵.

۱۰. از زبان افرادی چون لایبنیتس مطرح می‌شد که کار هربلو دغلکاری و سخن گفتن از مطالب موهوم به نام منابع عربی است، نامه یوهان گابریل اسپارونفلد "J.e.Sparwenfeld" به لایبنیتس در -200, Dew, Ibid, 201.

یک تنه چنین ایده‌ای بسیار دشوار^۱ و از توان یک تن خارج بود.^۲ به همین دلیل است که برخی محققان چون اروین^۳ از افرادی چون آبه دانا ویوسیه رنادو^۴ به عنوان دستیاران هربلو یاد کرده‌اند.^۵ حال آن‌که فارغ از دشواری کار تدوین «کتابخانه شرقی» که منطقا وجود دستیارانی را برای هربلو ایجاب می‌کرد. دایرةالمعارف جدید کاتولیک،^۶ ضمن سخن از شرح حال رنادو، از این که او دستیار هربلو بوده است، ذکری نمی‌کند. از این رو به نظر می‌رسد تنها دستیار هربلو آنتون گالاند^۷ بوده باشد. گالاند مترجم پرآوازه *الف لیله و لیله* در غرب^۸ بر اثر پیروی، ضعف و اختلال حواس هربلو در اواخر عمر که گاه حتی در جریان نشر کتاب از سوی ناشری چون برین^۹ اخلاص ایجاد می‌کرد،^{۱۰} به استخدام هربلو در آمد و تا پایان حیات او دستیارش بود. حتی در دایرةالمعارف شب‌های عربی^{۱۱} (ص ۲۷) آمده است که هربلو معلم^{۱۲} گالاند بوده است. گالاند در آماده‌سازی «کتابخانه شرقی» بسیار کمک کرد و بعد از مرگ هربلو که خود جانشین او در کالج شد، تمام وقت خویش را صرف نشر آن کرد.^{۱۳}

۱. چنانکه در ادامه مقاله خواهد آمد، ظاهرا هربلو ایده الفیایی عرضه کردن مطالب را از کتاب *کشف الظنون* حاجی خلیفه آموخته است؛ روشی که در سنت اسلامی بسیار رایج بوده است.

Richard, "Le...", 79; Dew, *Orientalism...*, 188; Idem, "The Order...", 248.

۲. به همین دلیل نباید هربلو را مولف «کتابخانه شرقی» دانست، بلکه باید او را مدون و مترجم آن نامید. نک:

Irwin, "Orientalim and the Early ...", 215.

3. Irwin

4. Eusebe Renaudot

5. Irwin, *Ibid.*

6. *New Catholic Encyclopedia*, Vol.12, S.V.

7. Antoine Galland

۸. برای شرح حال او نک. فوک، ۱۰۳-۱۰۴؛ عقیقی، ۱۶۰/۱، ذیل جالان؛ بدوی، ۱۶۶-۱۶۷، ذیل جالان؛

Watson, 42; *Journal de Antoine Galland Pendant Son Sejour A Constantinople 1672-1673*); Publie et Annote Par Charles Schefer, Paris 1881; Macfie, 225-226; Said, 64.

9. Brain

10. Dew; *Ibid.*; 198.

11. *Encyclopedia of Arabian Nights*.

12. Teacher.

13. Galland, *Discours*, P.V.

در اثر تلاش بی‌وقفه گالاند، «کتابخانه شرقی» یک سال بعد از مرگ هربلو توسط انتشارات روتردام^۱ منتشر شد (۱۶۶۹).^۲ این چاپ یک جلدی^۳ بیش از هزارصفحه با برگه‌های دوستونی را در بر می‌گرفت^۴ که عنوانی بسیار طولانی داشت (نک. ادامه مقاله). حجم بالای کار، ضعف جسمی هربلو و طولانی شدن زمان نشر طبیعتاً بی‌دقتی‌ها و اغلاط فراوانی را ایجاد می‌کرد^۵ و البته اصلاح و تکمیل آن‌را نیز ضروری می‌ساخت.^۶ از این رو بعدها کلود دی ویسدلو^۷ در سال ۱۷۸۰ بر «کتابخانه شرقی» تکمله‌ای نوشت.^۸ این دی ویسدلو یسوعی کسی بود که لویی چهاردهم او را به سیام^۹ و چین فرستاده بود. تکمله، مشتمل بر پنجاه مدخل بود که جملگی به چین و خاور دور مربوط است و تاریخ طولانی ملل شرقی را در بر دارد.^{۱۰} دی ویسدلو برخی از حکمت‌های شرقی را نیز به کتاب افزود. سپس این کتاب در لاهه هلند، در چهار جلد طی سال‌های ۱۷۷۷-۱۷۷۹ تجدید چاپ شد.^{۱۱} شولتس^{۱۲} نیز براساس همین طبع، «کتابخانه شرقی» را به آلمانی ترجمه کرد.^{۱۳} این ترجمه حاوی اضافات و تعلیقات ریسکه^{۱۴} و هینرش

1. Rotterdam Book seller.

۲. بدوی، ۶۰۴؛

Dew, Ibid, 175; Stroumsa, 131; McCabe, 133; *Contributes Webster's Quotations*, 313.

۳. جالب آنکه م.غ شجاع نیا نویسنده مدخل هربلو در *ایرانیکا* با استناد به منابعی اندک و عمدتاً معطوف به خاورشناسی انگلیسی و بدون استفاده از خود کتابخانه شرقی در کتاب‌شناسی، نخستین چاپ آن را چهار جلدی پنداشته است (۶۰۷)؛ Dew, *Orientalism...*, 198; Richard, "Le...", 86-87.

4. Dew, "The order...", p.234.

۵. فرانسیس ریشار نسخه خطی یک جلدی کتابخانه شرقی را که اکنون در آلمان موجود است به طور کامل توصیف و ویژگی‌های آن را ذکر کرده است.

۶. البته می‌توان همین مطلب را از منظری دیگر هم دید و آن‌را نماد توجه به کتابخانه شرقی تا قرن نوزدهم دانست.

7. Claude de Visselue

۸. بدوی، ۶۰۴؛ Stroumsa, Ibid.

9. Siam

۱۰. همانجا.

۱۱. *Contributes*, Ibid؛ همان؛

12. J.Ch.Schulz

۱۳. بدوی، ۶۰۴؛ حدادی، ۴.

14. Reiske, J.J.

البرت اسخولتنز^۱ است.^۲ بعدها برادرزاده اسخولتنز اضافات و افزوده‌های ۱۷۸۰ ویسدلو را از کتاب حذف و مجدداً آن را منتشر کرد. سرانجام در طی سال‌های ۱۷۸۱-۱۷۸۳ کتاب در شش جلد نفیس در پاریس منتشر شد.^۳

چاپ ۱۷۷۷ «کتابخانه شرقی» که مورد استفاده نگارندگان بوده حاوی ۸۶۰۰ مدخل است. ابتدا ناشر در چند صفحه^۴ از چاپ جدید و سه جلدی خود، درباره نوع چاپ، کیفیت آن، نوع کاغذ به کاررفته و نیز دشواری کار سخن می‌راند.^۵ این مقدمه البته صفحه‌های چهار و پنج را ندارد؛ اما در صفحه شش از نحوه رسم الخط، نحوه ذکر نام‌های عربی، فارسی و ترکی و تلاش گالاند در چاپ کتاب سخن می‌گوید. در صفحه هفت اذعان می‌دارد که این چاپ افزوده ویسدلو را نیز در خود دارد. در ادامه برادر هربلو، ادامه^۶ در یادداشتی کتاب را به لویی چهاردهم تقدیم کرده است و بعد از آن مقدمه آنتون گالاند^۷ به چشم می‌خورد. معلوم نیست عنوان دوم این چاپ، فرهنگ جهانی^۸ و نیز عنوان روی جلد پیشنهاد هربلو بوده است یا دیگر دست‌اندرکاران نشر. در روی جلد نیز آمده است که کتاب به این مباحث می‌پردازد: تاریخ، سنن، اسطوره‌ها، ادیان، فرق، حکمرانی، حقوق، آداب و رسوم، علوم، الهیات، طب، اسطوره‌شناسی، سحر و جادو، اخلاق، ریاضیات، علوم طبیعی، وقایع‌نگاری، جغرافیا، نجوم، نحو، قدیسان، فلاسفه، شعراء و... ، بر اساس آثار عربی، فارسی و ترکی.^۹

این چاپ سه جلدی است؛ جلد اول از A تا E، جلد دوم از F تا M و جلد سوم از N تا Z را در بردارد. علاوه بر شیوه الفبایی، می‌توان مطالب را به طور موضوعی، جغرافیایی و زبانی نیز ملاحظه کرد.^{۱۰} هربلو در پایین هر مدخل نیز بخشی برای توضیح‌ها و نقدهای خویش باز کرده است. در قسمت انتهایی این چاپ نیز فهرستی از تصاویر، نقشه‌ها، مدخل‌ها و غلطنامه‌ها به چشم می‌خورد. از ص ۷۶۵ به بعد هم در واقع استدراک و تکمله ویسدلو قرار دارد که در

1. Albert SchultensHynrsh.

۲. بدوی، همانجا؛ Ibid, Contributes.

۳. بدوی، همانجا.

4. Avertissement des Libraries.

5. Galland, 3.

6. Edme.

7. Discours Four Servir De Preface.

8. Universal Dictionnaire.

9. Said, 64.

10. Venetis, 7.

چاپ‌های دیگر به جلد چهارم تبدیل شده است. شاید به همین دلیل باشد که جلد چهارم تنها جایی است که رسم الخط عربی به صورت انتخابی به کار گرفته شده است.^۱

روش‌ها و رویکردها در تألیف «کتابخانه شرقی»

ظاهراً هربلو روش عرضه الفبایی مطالب را در اثر آشنایی با نسخه‌ای از کشف الظنون حاجی خلیفه و ملاحظه شیوه الفبایی آن آموخته است.^۲ اما ذهنیت نقاد اروپایی حتی در آن روزگار نیز ایده تألیف الفبایی را بر نمی‌تافت؛^۳ با آن که نویسندگان معاصر چون نگارنده مدخل هربلو در *ایرانیکا*، این روش را امروزه منظم و سیستماتیک می‌پندارند،^۴ در قرن هجدهم گیبون که خود از هربلو بسیار استفاده کرده است، مایل به ارایه «روایت» و مدافع روش وقایع‌نگاری و از مخالفان سرسخت روش الفبایی بود.^۵ باری هربلو در واقع با پیش چشم داشتن کشف الظنون و دیگر آثار گوناگون فارسی، عربی و ترکی کوشیده است تصویری از جنبه‌های گوناگون شرق در اختیار غربیان قرار دهد؛ پی. ام. هولت،^۶ سر ویراستار *تاریخ اسلام کمبریج*، «کتابخانه شرقی» را دارای اهمیت بسیار^۷ و منبعی ممتاز برای خوانندگانی که مطالعات دانشگاهی چندانی ندارند^۸ می‌پندارد.^۹ از نظر او، هربلو در زمره کسانی چون اکل^{۱۰} و سیل^{۱۱} است که با استفاده از زبانی تازه، درک تازه‌ای از اسلام ارائه کردند و آن را در معرض دید خوانندگان کم‌اطلاع‌تر قرار دادند.^{۱۲}

1. Ibid.

2. Richard, "Une Traduction ...", 179; Idem, "Le...", 79,84; Stroumsa, 131; Dew, *Orientalism...*, 179, 188; Idem, "The Order...", 248.

3. Dew, *Orientalism...*, 178.

4. Iranica, S.Vart "HERBELOT de MOLAINVILLE, BARTHÉLEMY D".

5. Dew, Ibid, 178, 192, Dew, "The order...", 235,249.

6. P.M.Holt

7. Highly Important.

8. Less Academic Reader

9. P.M.Holt, Introduction, P. XVI, Said, p. 64.

10. Simon Ockley

11. Georg Sale

12. Said, p. 64, P.M.Holt, Ibid.

هربلو می‌کوشید کتابخانه بدون دیواری را از شرق^۱ و یا به گفته فوک اطلسی ناقص را از شرق ارائه کند که دارای ظرایف و نوادر فراوان باشد؛^۲ اما با توجه به فهرستی که فوک از منابع مورد استفاده او ارائه داده است، هربلو به دلیل عدم دسترسی به آثار دست اول، بیش‌تر امکان اقتباس از آثاری متاخر را داشته است. عبدالرحمن بدوی این فهرست را بدون اشاره به مأخذ خویش تکرار کرده است، آن گونه که گویی استخراج خود اوست.^۳ منابع مذکور بدین قرار است:

عربی

روضه المناظر از ابن شحنة؛ تاریخ المسلمین من صاحب شریعة الاسلام أبی القاسم محمد از ابی الدولة الأتابکیة، الشیخ المکین از جرجس بن العمید، نظم الجوهر از یوتیخوس، تاریخ مختصر الدول از ابن عبری، وقیات الأعیان از ابن خلکان.

فارسی

روضه الصفا از میرخواند، خلاصه الاخبار از خواند میر، لب التواریخ از یحیی بن عبداللطیف، تاریخ گزیده از حمدالله مستوفی (قزوینی)، تذکرة الشعراء از دولت‌شاه سمرقندی، تقویم البلدان از أبو الفداء، نزهة المشتاق فی إختراق الأقالق از ادریسی، تفسیر کاشفی از ملاحسین واعظ کاشفی، کشف الظنون عن أسامی الکتب و الفنون از حاجی خلیفه.^۴

صرف نظر از نقص «کتابخانه شرقی» به دلیل تکیه بر منابع متاخر (دست چندم)، ارائه اطلاعات ابتدایی، حواشی بسیار ضعیف نویسنده و نارسایی نظام آوانگاری^۵، ضعف اساسی آن

1. Dew, *Orientalism...*, 188.

۲. فوک، ۱۰۳.

۳. فوک، ۱۰۲؛ بدوی، ۶۰۳، ذیل هربلو.

۴. تقویم البلدان، نزهة المشتاق و کشف الظنون عربی است که فوک به اشتباه آنها را ضمن منابع فارسی هربلو آورده و بدوی نیز این اشتباه را تکرار کرده است.

۵. برای مثال در جاپ اول حرف K افتاده و بعداً همراه با TH, KL, KH, KE, DH در ضمیمه چاپ سال ۱۷۷۷م. آمده است، نک. «کتابخانه شرقی» چاپ ۱۷۷۷؛ ظاهراً هربلو ابتدا می‌خواست است گزیده‌های شرقی را به زبان اصلی چاپ کند؛ اما چون امکان چاپ حروف غیر لاتین در پاریس فراهم نبوده، به ترجمه متون و آرایه نامنظم مدخل‌ها، گاه براساس حروف عربی و گاه رسم‌الخط لاتین پرداخته است، نک. «کتابخانه شرقی»، چاپ ۱۷۷۷؛ Dew, *Ibid*, 194؛ فوک، ۱۰۳.

چنان که ادوارد سعید نشان داده، عرضه مطالب علمی به شیوه داستانی است.^۱ البته سعید به جز کتاب *تاریخچه خاورشناسی* نوشته هانتینگر^۲ (چاپ ۱۶۵۱)، «کتابخانه شرقی» را منبع معیار در اروپا تا اوایل قرن نوزدهم می‌داند.^۳ از این رو به نظر می‌رسد هربلو تنها تصور رایج در ذهن و زبان غربی‌ها را که از اخبار سیاحان، ارباب کلیسا، شعرا، تجار و جاسوسان غربی پدید آمده بود،^۴ به صورت الفبایی آشکارتر، جزئی‌تر و البته علمی‌تر عرضه کرده است.^۵ متأسفانه با آنکه کتاب تا قرن نوزدهم سند مهم کسب اطلاع غربیان از شرق بوده است،^۶ چیزی جز تصویری بیگانه (تصاویر عجیب و غریب)^۷ از شرق در ذهن غربیان ترسیم نکرده است^۸ و آن را جز طرحی از گفتمان اروپامحور در خاورشناسی^۹ نمی‌توان دانست.^{۱۰} به گفته نورمن دنیل، مؤلف حتی در صد تثبیت پیش‌داوری‌های موجود بر ضد پیامبر اسلام نیز بوده است.^{۱۱} دنیل ایراد اساسی آثاری نظیر «کتابخانه شرقی» را در ادبیات غربی آنها می‌داند که جدا از قرآن، منابع عمده شناخت اسلام، را مورد غفلت قرار داده‌اند.^{۱۲}

علاوه بر این، با نگاهی انتقادی به اطلاعات ارائه شده در *کتابخانه* می‌توان دریافت کیفیت علمی آن تا حدود زیادی پیش پا افتاده، مقتبس از دیگران و در پی لذت رساندن به خواننده است.^{۱۳} برای مثال در ارائه آگاهی‌هایی پیرامون کتاب‌ها در مواردی با تکیه بر عنوان کتاب به توضیح درباره محتوای آن پرداخته به گونه‌ای که خواننده گمان می‌کند وی اصل کتاب را در اختیار داشته و حال آن‌که در منابع کتاب‌شناسی اسلامی درباره کتاب و محتوای آن مطلبی در دست نیست.^{۱۴} همچنین هربلو در ضبط اسامی و اطلاعات کتاب‌شناسی دچار لغزش‌هایی شده

1. Said, p. 63-64; Dew, "The Order..." 236.

2. Huntington

3. Said, p. 64.

4. Cardini, 172, 189.

5. Galland, P. XXXIII; B.O, Ibid; Benrahhal-Serghini, 60-61.

6. Watson, 42.

7. Emotic Image.

8. Venetis, "Oriental Library Bibliothhe'que...", Edited by Khanbaghi.

9. Eurocentric Discourse of Orientalism.

10. Iranica, S.V.

11. Daniel, 319.

12. Ibid.

13. Irwin, p.14-15.

۱۴. قس: حاجی خلیفه، *کشف الظنون عن أسماء الكتب والفنون*، ج ۱، ص ۲۷-۲۸ یا Bibliothheque

Oriental, S.V," AKHBAR Al-Dailem; AKHBAR Al Rohban", Vol.1, p149

است که در استناد به مطالب «کتابخانه شرقی» باید دقت کرد.^۱ در مدخل «محمد»،^۲ تنها کار هربلو آن است که ابتدا تمام نام‌های پیامبر را بیاورد^۳ و سپس ارزش آراء و عقاید ایشان را به گمان خود به‌مثابه کفر و الحاد نشان دهد.^۴ بسیاری از مدخل‌های کتابخانه نیز بسیار کوتاه و تنها حاوی اطلاعاتی بسیار اندک در باب مکان، کتاب و نویسنده است.^۵ درباره مدخل «اسلام» نیز می‌توان به کوتاهی آن، در دو سطر با عنوان «محمدی گری»، اشاره کرد.^۶ با توجه به اطلاعات تاریخی برخی مدخل‌های «کتابخانه شرقی» چون «عباسیان» که قرین صحت است، اما نزاع منصور و ابومسلم از نظر هربلو در اثر نارضایی ابومسلم بوده که این مطلب ساده‌انگاری وی را می‌رساند.^۷

مدخل «حافظ» نیز یکسره اطلاعاتش از منبعی دست‌چندم، بی‌ارتباط و کم‌ارزش چون فریدون بک اخذ شده است.^۸ چنان که مدخل «ترک»^۹ نیز تماماً به شیوه قدما و اسطوره‌ای، و با انتساب ریشه ترکان به فرزندان نوح نگاشته شده است.

تأثیر «کتابخانه شرقی» بر متفکران غربی و مستشرقان

متفکران، ادبا و مورخان فرانسه و آلمان از پیشگامان نهضت علمی و فرهنگی غرب بودند.

۱. قس: حاجی خلیفه، همان "اخبار الربط والمدارس"، ج ۱، ص ۲۵ با "Bibliothèque Orientale, S.V, " AKHBAR Al Robothou Al Medares", Vol.1, p.148. هربلو نام مؤلف را این گونه ضبط کرده است "تاج علی بن الخیر الساعی البغدادی" و حال آنکه حاجی خلیفه او را تاج الدین علی بن انجب بن الساعی البغدادی آورده است.

2. *Bibliothèque Orientale*, S.V, Vol.2, p.648.

3. Serghini, 61; Stroumsa, Ibid.

4. Saïd, Ibid, p. 64.

۵. البته مدخل Book.962-81 و بسیاری از مدخل‌های اواخر جلد ۳ چاپ ۱۷۷۷ مفصل‌تر است. Dew,176.

6. B.O, vol.2, p.340, S.V.

7. B.O, vol.1, pp.7-8, S.V.

8. B.O, vol.2, pp.168-169, S.V.

9. B.O, vol.3, p.539.

در این میان متفکرانی چون دکارت^۱، منتسکیو^۲، ژان ژاک روسو^۳ و ولتر^۴ در فرانسه و هردر^۵، ویلند^۶ و گوته^۷ در آلمان، فرهنگ، تمدن و ادبیات شرق را هر یک به نوعی وارد اروپا کردند؛ «کتابخانه شرقی» به دلیل فرانسوی بودن و سپس ترجمه آن به آلمانی، برای متفکران و ادبای فرانسوی و آلمانی بسیار قابل استفاده بود.^۸ از این رو تا مدت‌ها به یکی از مهم‌ترین ابزارهای کسب آگاهی از شرق به شمار می‌آمد.^۹ به تبع این متفکران، مورخانی چون گیبون^{۱۰} که به نگارش تاریخی جهان اشتغال داشتند^{۱۱} و یا ادبایی چون ویلیام بکفورد^{۱۲}، از «کتابخانه شرقی» بسیار بهره بردند و بدین ترتیب این کتاب تا مدت‌ها یگانه منبع آکادمیک اطلاع غربی‌ها از تاریخ، جغرافیا، ادیان، عقاید و... شرق شد.^{۱۳}

هم از این رو است که ادوارد سعید کتابخانه شرقی را ابزار مهم خاورشناسی فرانسه می‌داند^{۱۴} و دیو بر این باور است که جریان تالیف، تدوین و نشر این کتاب باعث شد شرق‌شناسی در اروپا خصوصاً در فرانسه، جایگاهی معین در تعلیم و تربیت یابد و به عنوان دانشی مستقل شناخته شود.^{۱۵}

1. Rene Decartes.
2. Montesquieu.
3. Jean-Jacques Rousseau.
4. Voltaire.
5. Johann Gottfried Herder.
6. Wieland.
7. Johann Wolfgang Von Goethe.

۸. حدادی، همان، ۴.

۹. حدادی، همانجا؛ 79، "Le...". Richard.

10. Dew, 169.

11. Gibbon.

۱۲. برای مثال در جزوه سیزده کتابش، چاپ بال، در صفحات متعدد، چون: ۳۰، ۳۱، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۷، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۱۲، ۱۱۵، ۱۳۷، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۷، ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۸۹، ۱۹۳، ۱۹۵، ۱۹۶، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۴، ۲۳۸، ۲۴۶ و ...

13. William Thomas Beckford.

14. 142,159,199,217,247,260,281 Vallancey.

15. Said, PP.63,64; Dew, "The order...", p.236.

16. See.Stroumsa, 132; Dew, *Orientalism...*, 41.

گویا نخستین بار هر بلو غربیان را با مفاهیمی چون مؤذن، مناره و فرقه‌های صوفیانه^۱ آشنا کرد و تفاوت‌های تقویمی ملل را برای آنان توضیح داد^۲ و فیتز جرالدر بر اثر مطالعه مدخل «خیام» در «کتابخانه شرقی» به خیام‌پژوهی علاقه‌مند شد.^۳ ویلیام بکفورد^۴ نیز در رمان تأثیرگذار *واتق*^۵ (۱۷۸۶) که ظاهراً از مدخل *واتق کتابخانه الهام* گرفته بود،^۶ به واسطه پانوشت‌های متعدد و ارجاع به «کتابخانه شرقی»، برای نخستین بار مفاهیمی چون لیلی و مجنون، سیمرخ، کوه قاف، جمشید و دژ اهریمن را به شاعرانی چون بایرون و مور معرفی کرد.^۷ سر ویلیام جونز^۸ هم در تحقیقات خویش پیوسته از «کتابخانه شرقی» استفاده می‌کرد.^۹ اشارات هر بلو به ابن کُمّونه و برخی آثار او چون *تنقیح الأبحاث لملل الثلاث* و یا شروح او بر آثار ابن سینا هم باعث شد غرب با ابن کمونه آشنا شود.^{۱۰} در حیطه مطالعات شیعی نیز هر بلو به درستی موفق شد میان اسماعیلیه، ملاحده، شیعه، قرامطه و فاطمیان خط فارق قرار دهد.^{۱۱} همچنین «کتابخانه شرقی» هر بلو با گذشت سال‌ها نکاتی دربر دارد که مرجعیت آن را برای اسلام‌پژوهان معاصر غربی با پرچم‌داشته است.^{۱۲}

1. cf: *Bibliothèque Orientale*, S.V, Vol.1, p.374, "Bascher al-Hafi" و F.Meier,art "Bishr al-Hafi", in *Encyclopedia of Islam*.

۲. دو اقدام دیگر یکی تاسیس مدرسه زبان‌های شرقی (*Orientales Langues Ecoledes*) به سرپرستی سیلوستر دوساسی در ۱۷۹۵ و دیگری حملات ناپلئون بناپارت به مصر و شام در ۱۷۹۸-۱۷۹۹ خاورشناسی را به غنای کامل رساند. *Iranica*, S.V.

۳. فیتز جرالدر صریحاً به مدخل «خیام» *Khiam* «کتابخانه شرقی» استناد کرده است:

Rubaiyat of Omar Khayyam, The Astronomer Poet of Persia, p. 9, note, 1.

4. Beckford, *Vathek*, e.g, p.1,2, 6, 35, 58, 68, 95, 97, 101, 105, 114, 118, 123.

5. *Vathek*.

6. Dew, "The order...", p.235.

7. *Iranica*, S.V.

8. Sir William Jones

9. Jones, Vol. 12, e.g 148-150, 156, 158, 160, 163-170, 282, 303, 338, 342, 345, 373, 379, 388, 415.

10. Pourjavady and Schmidtke, 1.

11. Daftary, 16-17.

12. See. *Encyclopedia Of Islam*, 2end, in arts: al-Hallādj; Hims; Ibn Khaldūn; Kahramān-Nāma; Masyad; Sulaymān B. Dāwūd.

نتیجه

شرایط فرهنگی و سیاسی اروپا، بویژه فرانسه و ایتالیا در قرن هفدهم و تعاملات ناگزیر اروپاییان با شرق و جهان اسلام اقتضا می‌کرد مجموعه آگاهی‌های غربیان از شرق تا آن زمان، سازمان دهی شود و در اختیار متفکران، ادبا و مورخان و طبقه متوسط تحصیل کرده و در عین حال علاقمند به شناخت شرق قرار گیرد. عده‌ای با نگارش آثار علمی و تا حدی مستند در پاسخ به این نیاز تخصصی و عمومی کوشیدند، اما در این میان بارتلمی دی هربلو از مطالعه و گردآوری آثار اسلامی، کتابی الفبایی تدوین کرد که به واقع حاوی امهات دیدگاه‌های غرب نسبت به شرق بود و به بیان درست‌تر کتابخانه‌ای در بردارنده اطلاعات مورد نیاز از شرق برای غربیان بود. هربلو با اتخاذ روش الفبایی در عرضه اطلاعات کتاب که گویا از کتاب *کشف الظنون* حاجی خلیفه آموخته بود، مخالفت‌هایی را نسبت به آن برانگیخت؛ اما این کتاب هم به خوبی مورد توجه اندیشمندان و اندیشه‌سازان غربی قرار گرفت و هم به واسطه تألیف و انتشار در حوزه فرانسوی و آلمانی زبان تا مدت‌ها مطالعات خاورشناسی را در این دو محدوده بزرگ، تحت تأثیر رویکرد، روش و اطلاعات خویش قرار داد.

کتابشناسی

- اسعدی، مرتضی، *مطالعات اسلامی در غرب انگلیسی زبان از آغاز تا شورای دوم واتیکان* (۱۹۶۵)، تهران، سمت، چاپ اول، ۱۳۸۱.
- العقیقی، نجیب، *المستشرقون، الجزء الاول*، دارالمعارف، طبعه رابعة موسعه، القاهرة، ۱۹۸۰.
- بدوی، عبدالرحمن، *موسوعة المستشرقین*، بیروت، دارالعلم للملایین، الطبعه الثالثه، تموز/یولیو ۱۹۹۳.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله کاتب چلبی، *کشف الظنون عن أسماء الكتب والفنون*، بیروت، دارالفکر، المجلد الاول، ۱۹۸۲ م.
- حدادی، محمد حسین، «جایگاه شرق و دیوان حافظ در اندیشه گوته»، *پژوهش زبان‌های خارجی*، شماره ۳۰، بهار ۱۳۸۵، ص ۴.
- الزکلی، خیرالدین، *الاعلام، قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین*، بیروت، الجزء الثاني، دارالعلم للملایین، الطبعه الثامنة، ۱۹۸۹.
- عروضی سمرقندی، نظامی، *چهار مقاله*، به کوشش محمد معین، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم، ۱۳۶۴.

- فوک، یوهان، *تاریخ حرکت الاستشراق، الدراسات العربیة و الاسلامیة فی أوروبا حتی بدایة القرن العشرين*، نقله عن الألمانية عمر لطفی العالم، بیروت، دارالمدار الاسلامی، ۲۰۰۰.
- Baghdiantz- McCabe, Ina, *Orientalism in Early Modern France, Eurasian Trade, Emoticism and the AncierRe'gime*, Beng, Oxford, 2008.
- Beckford, William Thomas, *Vathek*, Printed for W.Clarkk, New Bond Street. Bodleian Library, 11 May 1931.
- Benrahhal-Serghini, El Habib, "William Becford's Symbolic Appopriation of the Oriental content", *Oriental Prospects, Western literature and the lure of the East*, edited by C.C.Barfoot and Theo D'haen, Amsterdam Atlanta, Rodopi Bv Edition, 1998.
- Bibliothèque Orientale*, Ou Dictionnaire universel, par Mr D'Herbelot Neaulme and N.von Daalen, libraires, 1777.
- Cardini, Franco, *Europe and Islam*, English translation by Caroline Beamish, Blackwell publishing, 2001.
- Collectanea De Rebus Hibernicis Published from Original manuscripts*, vol. Iv, By Charles Vallancey, Printed by R.Marchbank, Dublin, 1906.
- Contributes Webster's Quotations, Facts and Phrases*, Icon group International, Inc San Diego, 2008.
- Daftary, Farhad, *The Isma'ilis, Their history and doctrines*, Cambridge university press, 1990, pp. 16-17.
- Daniel, Norman, *Islam and the West, the making of An Image*, One World Publications, Oxford, 1997.
- Dew, Nicholas, *Orientalism in louis xiv'sfrance* (Oxford Historical Monographs), Editors P. Glavin and et al, Oxford Universitypress Inc., New York, 2009.
- Idem, "The order of oriental knowledge: the making of D'Herbelot's *Biblothe'que Orientale*" *Debating World Literature*, Edited by Christopher Prendergast, London, New York, 2004.
- Galland, "Discours Four Servir De Preface B.O", *Bibliothèque Orientale*, Publisher Preface (1777).
- Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Printed by J.J.Tourneisen, Basil.
- Goodman, Dena, *The Republic of Letters: A Cultural History of the French Enlightenment*, Copy right 1994 by Cornell University, Printed in the United States of America.
- Holt, P. M., "Introduction", *the Cambridge history of Islam*, vol.1A, Edited by p.m.Holt, AnnK.S.Lambton and Bernard lewis, Cambridge University press, 2000.
- Irwin, Robert, "Orientalim and the Early Development of Crusader Studies", Edited by Peter Edbury and Jonathan Phillips, Cambridge University press, 2003.
- Idem, *The Arabian Nights, A companion*, Tauris Park (imprint of I.B. Tauris and coltd), 2004.

- Journal d'Antoine Galland Pendant son sejour A Constantinople (1672-1673)*, publie et Annote par Charles Schefer, Paris 1881.
- Macfie, A.L., *Orientalism*, Edinburgh, Pearson Education, 2002.
- New Catholic Encyclopedia*, vol.12 (Ref-Sep), 2nd edition, Gale, in association with the catholic university of America, Washington, P.C, Emecutive Editor Berardl, Marthaler.
- Pourjavady, Reza and Sabine Schmidtke, *A Jewish Philosopher of Baghdad, 'Izz Al-Dawla Ibn Kammuna (D.633/1284) and his writings*, Koninklijke Brill, Leiden, 2006.
- Richard, Francis, "Le Dictionnaire De D'Herbelot", *Istanbul Et les langues orientales*, Edites par Fre'de'ric Hitzel, Istanbul, 29-31 Mai 1995, pp.79-88.
- Idem, "une traduction Francaisemeconnue du mvlleme s.: celledusifatat-ashigin de Helali par claudeBe'ravl", *Luqman*, vol.19, Fasc.1, 2002 /2003, pp.141-154.
- Rubaiyat of Omar Khayyam, The Astronomer Poet of Persia*, Translated in to English verse by Edward FitzGerald, BrandenPubilishing Company Boston, 1992.
- Said, Edward, *Orientalism*, Vintage Books, New York, 1979.
- Shojania. Moti Gharib, "HERBELOT de MOLAINVILLE, BARTHÉLEMY D'", *Encyclopaedia Iranica*, Edited by Ehsan Yarshater, Routledge and Kegan Paul, London and Boston, 1993.
- Stroumsa, Guy. G., *A new Science, The Discovery of Religion in the Age of Reason*, President and Fellows of Harvard College, 2010.
- The Arabian Nights Encyclopedia*, vol.I, By Ulrich Marzolph and Richard Van Leeuwen, abc-clio, Inc, 2004.
- Tilley, Arthur Augustus, *Modern France: A companion to French studies*, General Books llc, 2010.
- The works of Sir Willian Jones*, with the life of the Author By Lord Teignmouth (in 13th volumes), Printed for John Stockdale piscadilly and John walker, Paterhooster-Row, vol.xII, London, 1807.
- Thomas, Joseph, *The Universal Dictionary of Biography and mythology*, (in 4 volumes) CosimoInc, New York, 2009.
- Toomer, G.T., *Eastern Wisdom and Learning: The Study of Arabic in Seventeenth Century England*, Clarendon Press, Oxford, 1996.
- Venetis, Evangelos, "Oriental library bibliothe'queorientale", *Encyclopedias about Muslim civilizations*, Edited by AptinKhanbaghi, Edinburgh University Press, 2009.
- Victor Hugo, *Oeuvres Poe'tiques*, ed.B.Albouy, Vol.1, Paris, 1964.
- Watson, William E., *Tricolor and Crescert, France and the Islamic world*, Praeger Publishers, 2003.